

नेपाली भाषा सिकाइमा कक्षा अन्तरक्रियाका प्रवृत्ति Trends for Classroom Interaction in Nepali Language Learning

लक्ष्मीप्रसाद आचार्य^१

उपप्राध्यापक

नेपाली शिक्षा विभाग
मध्यपश्चिम विश्वविद्यालय
सुर्खेत, नेपाल ।

Email:

acharya11laxmi@gmail.com

प्रकाशन : २०७९, मङ्सिर

Publish: 2022 December

Doi:

https://doi.org/10.3126/bns.
v26i1.61444

This is an open access article distributed
under the terms and conditions of the
Creative Commons Attribution (CC BY
NC)

https://creativecommons.org/licenses/by/4.0

© 2022 by the author

Journal

विकासको निम्ति शिक्षा
Bikashko Nimti Shiksha

ISSN: 2616-0188 (Print)
3021-954X (Online)

website:

https://www.nepjol.info/index.php/bns

Published By

Research Centre for Educational
Innovation and Development
(CERID)

http://www.cerid.tu.edu.np

लेखसार

प्रस्तुत अध्ययन नेपाली भाषा शिक्षणमा कक्षा अन्तरक्रियाको प्रयोगमा आधारित छ। यसमा माध्यमिक तहमा नेपाली विषयको शिक्षणमा प्रयोग गरिएका अन्तरक्रियाका ढाँचा तथा प्रवृत्तिहरूका पहिचान गरी तिनको उपयुक्तताको विश्लेषण गर्ने उद्देश्य राखिएको छ। कक्षा अवलोकन र गहन अन्तर्वार्ताको माध्यमबाट सङ्कलित तथ्याङ्कलाई फ्लेन्डरको कक्षा अन्तरक्रिया विश्लेषण श्रेणी पद्धति र भिगोत्स्कीको सामाजिक सांस्कृतिक सिद्धान्तका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ। प्रस्तुत अध्ययनमा गुणात्मक निष्कर्षका लागि आंशिक रूपमा तथ्याङ्कशास्त्रीय आँकडाहरू पनि प्रयोग भएका छन्। तथ्याङ्कको विश्लेषण गर्दा नेपाली भाषा सिकाइका क्रममा विभिन्न विभिन्न ढाँचा तथा प्रवृत्तिका अन्तरक्रियाहरूको उपयोग गरिएको नतिजा प्राप्त भएको छ। सहभागी शिक्षकहरूले विषयको प्रस्तुतीकरणका क्रममा उत्पन्न परिस्थिति अनुसार अन्तरक्रियाका ढाँचाहरू अपनाएका छन्। सिपमा आधारित अन्तरक्रियाप्रति आवश्यक ख्याल पुऱ्याइएको छैन। शिक्षक विद्यार्थीहरूको आपसी सम्बन्ध, विद्यार्थीका भाषिक, पारिवारिक, आर्थिक, क्षमतागत पक्षहरूका आधारमा भाषिक ज्ञान, सिपको निर्माण हुने विश्वसनीय अवस्था देखिँदैन। भाषिक ज्ञान निर्माणका सम्बन्धमा कक्षा अन्तरक्रिया सबल नहुँदा नेपाली भाषाको सिकाइ उपलब्धि कमजोर बनेको छ। सिकाइलाई सिकारुको सामाजिक सांस्कृतिक पक्षसँग जोड्न सकेको खण्डमा अन्तरक्रियाको सही प्रयोग भई नयाँ ज्ञानको निर्माण गर्न सम्भव छ। सिकाइलाई योजनाबद्ध, सिकारुमुखी, अभ्यासमुखी बनाउन आवश्यक उपायहरू प्रस्तुत गरिएको यो अध्ययन नेपाली भाषा सिकाइका सन्दर्भमा उपयोगी सामग्री बन्ने छ।

शब्दकुञ्जी : अन्तरक्रिया, ज्ञानको निर्माण, पूर्वानुमान, पृष्ठभूमि, सिकाइ वातावरण

How to cite this article (APA)

English: Acharya, L.P. (2022). Trends for classroom interaction in Nepali language learning. *Bikashko Nimti, Shiksha*. 26(1), 27-46. https://doi.org/10.3126/bns.v26i1.61444

नेपाली : आचार्य, लक्ष्मीप्रसाद (२०७९), नेपाली भाषा सिकाइमा कक्षा अन्तरक्रियाका प्रवृत्ति, *विकासको निम्ति शिक्षा*, २६(१), २७-४६ । https://doi.org/10.3126/bns.v26i1.61444

Abstract

The present study builds on the practices of classroom interaction in teaching the Nepali language. It aims at analyzing the appropriacy of interactions used while teaching Nepali at the secondary level by identifying the recurring patterns and tendencies. Flanders' interaction analysis and Vygotsky's sociocultural theory have been applied to the analysis of the information gathered through the in-depth interviews and classroom observation. Also, a limited set of statistical data have been used in the study. Diverse patterns of interaction have been observed in the course of learning the Nepali language, wherein it has been found in the course of the study that the teachers exhibit adaptability in response to situational requirements. However, care has not been taken to interactions based on the skills. A reliable condition for the construction of students' linguistic knowledge and skills based on the reciprocal relationship between the teacher and the students, and students' linguistic, family, economic and proficiency-based aspects cannot be observed. Because the classroom interaction in relation to the construction of linguistic knowledge is not strong, the learning achievement in the Nepali language has been weaker. Therefore, it is possible to construct new knowledge provided that the learning is linked with the learners' socio-cultural aspects because it leads to the suitable use of interaction. It is expected that this study, which presents the ways required for getting learning well-planned, student-centred and practice-oriented, will be a useful resource in the context of learning the Nepali language.

Keywords: interaction, construction of knowledge, prediction, background, learning environment.

परिचय

भाषिक सिप विकासका लागि शिक्षक विद्यार्थीका बिचमा हुने भाषिक कार्यकलापलाई अन्तरक्रिया भनिन्छ। भाषा सिकाइको विद्यमान अवस्थामा सुधार तथा थप प्रभावकारिताको खोजी कक्षा अन्तरक्रिया अध्ययनबाट गरिन्छ। व्यक्तिलाई सामाजिक, प्रशासनिक लगायत जीवन सञ्चालनका क्रममा आइपर्ने कार्यहरूको प्रभावकारी सम्पादन गर्न सक्ने स्तरको भाषिक सिप आवश्यक छ। अध्ययन, अनुसन्धानमा संलग्न हुन र सामाजिक, प्रशासनिक, राजनैतिक क्षेत्रमा लाग्न, प्रतिस्पर्धाहरूमा सफलता प्राप्त गर्न पनि भाषिक कुशलता चाहिन्छ। यस किसिमको भाषा सिकाइ शिक्षक, विद्यार्थीबिच कक्षामा गरिने विभिन्न कार्यकलापका आधारमा हुने गर्दछ। अधिकारी (२०५०) ले भाषिक सिपहरूको विकासका लागि भाषा शिक्षण आवश्यक रहेको औल्याएका छन् भने भट्टराई (२०७९) ले व्यक्तिका प्रतिभालाई सहजीकरण गर्ने व्यावहारिक उपायलाई भाषा शिक्षणका रूपमा चिनाएका छन्।

'अन्तः' र 'क्रिया' मिलेर 'अन्तरक्रिया' शब्द बनेको छ। यसलाई परस्पर क्रिया, अन्तरक्रिया जस्ता शब्दले पनि चिनाउने गर्छ। अन्तरक्रिया लिखित, मौखिक माध्यम प्रयोग हुने भाषिक र साङ्केतिक सम्प्रेषण हुने भाषेतर क्रिया हो। ब्राउन एन्ड ली (सन् २०१५) ले अन्तरक्रियालाई दुई वा सोभन्दा बढी व्यक्तिबिच गरिने विचार, भावना वा अनुभवको आदानप्रदानको प्रक्रियाका रूपमा लिएका छन्। अलराइट (सन् १९८४) का अनुसार अन्तरक्रिया कक्षाकोठा सिकाइ पद्धतिको आधारभूत पक्ष हो, यो व्यक्ति व्यक्तिबिच हुने प्रत्यक्ष आदानप्रदानको प्रक्रियामा प्रस्तुत हुन्छ।

भाषा सिकाइमा अन्तरक्रियाको अध्ययन प्रभावकारी भाषा सिकाइका उपायहरूको खोजीका लागि गरिन्छ। यसअनुसार शिक्षक विद्यार्थीका भाषिक व्यवहारको अध्ययन गरी सिकाइको प्रकृति पहिल्याइन्छ। सुइ (सन् २००१) का विचारमा कक्षा अन्तरक्रियाको अध्ययन, कक्षामा उपयोगमा ल्याइएका शिक्षण कार्यकलापको प्रभावकारिता र शिक्षक व्यवहारको अनुसन्धान गर्ने उद्देश्यले गरिन्छ। अन्तरक्रिया विश्लेषणले मूलतः शिक्षकका व्यवहारको लेखाजोखा गर्नका साथै विद्यार्थीमा भाषिक सिप विकास प्रक्रियाको गति र दिशा पहिल्याउने आधार प्रदान गर्दछ। भाषा शिक्षणको योजना, विधि तथा सामग्रीको छनोट र प्रयोग, सिकाइ प्रक्रिया, विद्यार्थी भूमिका, शिक्षकको भूमिका, सिकाइ वातावरण, कक्षाकार्य, गृहकार्य, आन्तरिक मूल्याङ्कनको प्रयोग, अभ्यास तथा पृष्ठपोषण, उपलब्धि मूल्याङ्कन लगायतका भाषा सिकाइका समग्र पक्षको सञ्चालन गर्ने उपायका रूपमा अन्तरक्रियालाई लिने गरिन्छ।

विश्वका विभिन्न भाषाहरूको सिकाइका सन्दर्भमा कक्षा अन्तरक्रिया अध्ययनको सुदृढ परम्परा छ। भाषा सिकाइका सम्बन्धमा गरिने अध्ययनहरू अन्तरक्रियाको अध्ययनविना अधुरा हुन्छन्। नेपाली भाषा शिक्षणसँग सम्बन्धित अध्ययनहरू कक्षा अन्तरक्रियाको बहुआयामिक पक्षबारे अनभिज्ञ छन्। यही कुरालाई मनन गरी प्रस्तुत अध्ययनमा नेपाली भाषा शिक्षणमा अन्तरक्रियाको प्रयोग र त्यसको उपयुक्ततालाई अध्ययनीय विषय बनाइएको हो।

औपचारिक शिक्षाको कुनै तह पार गरेका विद्यार्थीमा सम्बन्धित तहअनुसारको भाषिक व्यवहार विकास हुन नसकेको गुनासोबाट नेपाली भाषा शिक्षण मुक्त हुन सकेको छैन। सेटर्न (सन् १९८३) ले भाषा शिक्षण सिकाइ र उपलब्धिका विचको सम्बन्धमा समस्याहरू छन् भने त्यसको समाधान कक्षा अन्तरक्रियाका तरिकामा खोजी गरिनुपर्दछ भन्ने कथनबाट सिकाइ कार्यकलापको अध्ययनबाट आवश्यक सुधार तथा प्रभावकारिता ल्याउन सम्भव देखेका छन्। यसमा विद्यार्थीका सामाजिक, मनोवैज्ञानिक, संज्ञानात्मक पक्षको सन्तुलन र आपसी सम्बन्धको विषय पनि जोडिन आउँछ। माध्यमिक तहको नेपाली भाषा शिक्षणमा शिक्षक विद्यार्थी अन्तरक्रियाको प्रयोग केकस्तो छ भन्ने समस्यामा आधारित यस अध्ययनमा नेपाली भाषा सिकाइका लागि उपयोग गरिने शिक्षक विद्यार्थी अन्तरक्रियाका ढाँचा, समसामयिक प्रवृत्ति र तिनको उपयुक्तता पहिल्याउने उद्देश्य राखिएको छ।

सैद्धान्तिक पर्यायधार

कक्षा अन्तरक्रियालाई शिक्षक विद्यार्थीका व्यवहार तथा क्रियाहरूका रूपमा लिई तिनको अध्ययन गर्ने प्रमुख मान्यताहरूको चर्चा यहाँ गरिन्छ।

अन्तरक्रिया विश्लेषण श्रेणी पद्धति

प्लेन्डर (सन् १९५१-१९७०) ले विभिन्न पुस्तक, जर्नलहरूमा प्रकाशित लेख रचनाका माध्यमबाट कक्षा अन्तरक्रिया विश्लेषण श्रेणी पद्धतिको विकास गरेका छन्। यसमा शिक्षण कार्यकलापको रेकर्ड गरी शिक्षक विद्यार्थीका भाषिक व्यवहारको कोडिड तथा डिकोडिडका आधारमा कक्षा अन्तरक्रियाको विश्लेषण गर्ने उपाय बताइएको छ। यस मान्यतामा शाब्दिक व्यवहारलाई शिक्षक कथन, विद्यार्थी कथन र मौनता गरी तीन वर्गका भावनाको स्वीकार, प्रशंसा वा प्रोत्साहन, सिकारुका विचारहरूको कदर वा प्रयोग, प्रश्न गर्ने, व्याख्यान, निर्देशन, टिप्पणी र अधिकारको पुस्त्याइँ, विद्यार्थीका विचार प्रतिक्रिया, विद्यार्थीका विचार प्रारम्भ र मौनता गरी दशवटा श्रेणीहरूमा प्रस्तुत गरिएको छ।

उल्लिखित दश श्रेणीमध्ये कक्षामा शिक्षक विद्यार्थीले प्रत्येक तीन सेकेन्ड वा सोभन्दा कम समयमा गरेका कार्यकलापलाई कोड १, २, ३ ...१० दिइन्छ। एउटा मेट्रिक्समा बिस मिनेट वा सोभन्दा बढी सजातीय कार्यकलापको अवधि समेट्ने कम्तीमा ४०० गणितीय सङ्केतहरू राखिनुपर्छ (फ्लेन्डर, सन् १९६१, स्मिथ, सन् १९७८, कुमार, सन् २०१३)। बिस मिनेटको समयभित्र गरिएका कक्षा कार्यकलापको रेकर्डबाट कम्तीमा चार सयवटा कोडहरू निर्माण गरिन्छन्। निर्धारित कोडहरूलाई मेट्रिक्समा राखी गणना गरिन्छ। तिनको मात्रात्मक आँकडा पहिचान गरी शिक्षक कथन, विद्यार्थी कथन, अन्तरक्रियाका श्रेणीहरूको मात्रा, अन्तरक्रियाका प्रवृत्ति लगायतको पहिचान गरिन्छ।

सामाजिक सांस्कृतिक निर्माणवाद

समाज र संस्कृतिसँगको अन्तरक्रियाको माध्यमबाट सिकारुमा ज्ञानको निर्माण हुन्छ भन्ने मान्यता सामाजिक सांस्कृतिक निर्माणवाद हो। यस मान्यतालाई भिगोत्स्की (सन् १९७८) ले स्थापित गरेका हुन्। यसका अनुसार सिकाइ सक्रिय सामाजिक प्रक्रिया हो भने अन्तरक्रिया सिकाइको मुख्य स्रोत हो। इलिअट र अन्य (सन् २०००) का मतमा 'सामाजिक सांस्कृतिक निर्माणवाद भनेको सिकने दृष्टिकोण हो, यसमा सिकारुले आफ्नै सक्रियताका आधारमा ज्ञानको निर्माण गर्छ र अनुभवद्वारा वास्तविकताको निर्धारण गर्छ' (पृ. २५६)। व्यक्तिले सामाजिक सांस्कृतिक वातावरणसँग अन्तरक्रिया गरी नयाँ बुझाइ, क्षमता र ज्ञानको निर्माण गर्दछ। पारस्परिक शिक्षण, समूहगत सहयोगमा आधारित सिकाइ, आफूभन्दा जान्ने प्रौढ वा साथीहरूको सहयोग, समस्या समाधानमा आधारित शिक्षणका तरिकाहरू सिकाइ प्रक्रियामा संलग्न हुने गर्दछन् भन्ने मान्यता यस सिद्धान्तको छ। यस मान्यतामा सम्बन्धित क्षेत्रमा सिकारुभन्दा बढी ज्ञान भएका व्यक्ति वा सामग्री एमकेओ (More Knowledgeable Other - MKO) र सिकने क्रममा कठिन परेको अवस्थामा अरूको सहयोग लिएर सिकेको अवस्था विचको अन्तर क्षेत्रलाई ज्ञान प्राप्तिको सम्भावित क्षेत्र जेडपिडी (Zone of Proximal Development- ZPD) भनेर चिनाइएको छ। एमकेओबाट सहयोग वा अस्थायी टेवा दिने कार्यलाई स्काफोल्डिङ (Scaffolding) र भाषा, सङ्गीत, सङ्केत, सामाजिक व्यवहारका साथै कम्प्युटर लगायतका विद्युतीय उपकरणलाई सांस्कृतिक साधनका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। शिक्षक, अभिभावक, सहपाठीहरू तथा ज्ञानका सामग्रीले एमकेओको भूमिका निर्वाह गर्दछन्। तिनीहरूसँगको भाषिक र क्रियात्मक अन्तरक्रियाका आधारमा सिकाइ हुने विचार यस मान्यताको देखिन्छ।

कक्षा अन्तरक्रियामा सामाजिक सांस्कृतिक पक्षका साथै शिक्षक वा साथीहरूको भूमिका, सहयोगको अवस्था, भाषिक ज्ञान सिप विकासका लागि वातावरण, आवश्यक प्रक्रिया, आपसी सम्बन्ध लगायतका विषयको विश्लेषण गर्ने सन्दर्भ सामाजिक सांस्कृतिक निर्माणवादी मान्यताको उपयोग गरिएको छ।

कक्षा मूल्याङ्कन अङ्कन प्रणाली (क्लास)

शिक्षक विद्यार्थीविच हुने कक्षा अन्तरक्रियाको गुणस्तर अध्ययनका लागि विकास गरेको साधनलाई कक्षा मूल्याङ्कन अङ्कन प्रणाली (क्लासरुम एसेसमेन्ट स्कोरिङ सिस्टम (क्लास) भनिन्छ। पियन्टा र अन्य (सन् २००८, पृ. ५) ले कक्षा मूल्याङ्कन अङ्कन प्रणालीको मुख्य लक्ष्य बालबालिका र वयस्कका विचको अन्तरक्रियाको मूल्याङ्कन गर्नु हो भनेर चिनाएका छन् भने हाम्रो र

अन्य (सन् २००९) ले यसलाई कक्षा अन्तरक्रियाका प्रमुख आयामहरूको मापन गरी बालबालिकाको विकास र सिकाइका सम्बन्धमा विश्वसनीय पूर्वानुमान गर्न सम्भव हुने नतिजा प्राप्त गर्ने सहयोगी साधन (पृ. १७) का रूपमा प्रस्तुत गरेका छन्। क्लासले शिक्षक विद्यार्थी अन्तरक्रियालाई विभिन्न क्षेत्र तथा उपक्षेत्रहरूमा प्रस्तुत गरेका छन्। यसमा तीनवटा बृहत् क्षेत्रभित्रका एघारवटा र अर्को छुट्टै क्षेत्र 'विद्यार्थी सहभागिता' गरी बाह्रवटा उपक्षेत्रहरू रहेका छन्। यसको प्रयोगमा विसदेखि पच्चिस मिनेटसम्मको अवधि रहेका कम्तीमा दुईवटा कक्षा अवलोकन गरिन्छ। अवलोकनका क्रममा शिक्षक विद्यार्थीका विभिन्न व्यवहारहरूमा आधारित प्रत्येक व्यवहारका लागि निम्न, मध्यम र उच्च गरी एकदेखि सातसम्मको कोड प्रदान गरिन्छ। ती क्षेत्र तथा उपक्षेत्रहरू र तिनलाई अवलोकन गर्ने आधार यसप्रकार रहेका छन् :

तालिका नं १

कक्षाकार्यकलापका क्षेत्र तथा उपक्षेत्रहरू

क्षेत्र	क्षेत्रहरू	आधार
भावनात्मक सहयोग	सकारात्मक वातावरण	आपसी सम्बन्ध, सकारात्मक प्रभाव, सकारात्मक सञ्चार, आपसी आदर
	शिक्षक संवेदनशीलता	सचेतना, उत्तरदायित्वपना, समस्याको सम्बोधन, विद्यार्थी सहजता
	किशोर दृष्टिकोणको स्थान	लचिलोपना र विद्यार्थीमा केन्द्रित, स्व:गति र नेतृत्वका लागि सहयोग, विद्यार्थीका विचार, गतिविधिहरूमा प्रतिबन्ध
कक्षाकोठा सङ्गठन	व्यवहार व्यवस्थापन	स्पष्ट व्यवहार, उच्च सक्रियता, गलत व्यवहारप्रति पुनर्निर्देशन, विद्यार्थीका व्यवहार
	उत्पादनशीलता नकारात्मक वातावरण	अधिकतम सिकाइ समय, दैनिक कार्यतालिका, सङ्क्रमण, तयारी नकारात्मक प्रभाव, बाध्यात्मक नियन्त्रण, कटाक्ष/विभेद, गम्भीर नकारात्मकता
	विषयवस्तुको बुझाइ	विश्लेषण र तर्क, सिर्जना, समन्वय, वास्तविक संसारसँगको सम्बन्ध,
शैक्षणिक सहयोग	पृष्ठपोषणको स्तर	स्काफोल्डिङ, पृष्ठपोषण चक्र, प्रतिक्रियाविच प्रेरणा, प्रोत्साहन र दृष्टिकोण,
	विश्लेषण खोज	विश्वसनीय सूचनाको पहिचान, तर्क र नैतिक प्रश्न, सूचनाको व्याख्या, मौलिकता र आविष्कारशीलता
	निर्देशनात्मक सिकाइ ढाँचा	प्रभावकारी सहजीकरण, प्रक्रिया तथा सामग्रीहरूको विविधता, विद्यार्थीहरूका रुचि, सिकाइ उद्देश्यहरूको स्पष्टता
	शैक्षणिक संवाद	संवादको दर/प्रवाह, खुला प्रश्नावली, पुनरावृत्ति र विस्तार, स्वयम् र समानान्तर कथन, स्तरीय भाषा
	विद्यार्थी सहभागिता	ध्यान, उत्सुकता, कार्यहरूमा सहभागिता, नयाँ सन्दर्भको उठान, सिकाइप्रति लगाव

स्रोत : पियन्टा र अन्य, सन् २००८ ।

अध्ययन विधि र प्रक्रिया

प्रस्तुत अध्ययनमा मिश्रित (गुणात्मक र परिमाणात्मक) ढाँचा अन्तर्गत अन्तरनिहित ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ। कक्षा अन्तरक्रियामा एकातिर शिक्षक कथन, विद्यार्थी कथन र विभिन्न कार्यकलापको परिमाणात्मक पक्षहरू रहन्छन् भने अर्कातिर शिक्षक विद्यार्थीका आपसी सम्बन्ध, व्यवहार, तिनका मूल्यमान्यता, भावनात्मक पक्षहरूसमेत जोडिन्छन्। सुइ (सन् २००१) का मतमा कक्षा अन्तरक्रियाको अध्ययनमा ठोस निष्कर्षका लागि गुणात्मक र परिमाणात्मक दुवै उपायको आवश्यकता पर्छ। अँगौरी (सन् २०१०) र जोन्सन (सन् १९९२) ले कक्षा अन्तरक्रियाको अध्ययन बहुकोणीकरणको उपयोगका साथ गुणात्मक र परिमाणात्मक तथ्याङ्कको क्रस जाँचमा वैध बन्न सम्भव छ। विभिन्न अध्येताका यी भनाइका आधारमा कक्षा अन्तरक्रियाको अध्ययनमा मिश्रित ढाँचाको उपयोग गरिनु उपयुक्त देखिन्छ।

प्रस्तुत अध्ययनमा तथ्याङ्क सङ्कलनका लागि कक्षा अवलोकन (अडियो भिडियो रेकर्ड, डायरी टिपोट) र गहन अन्तर्वार्ताको उपयोग गरिएको छ। सूचनाहरूको विश्लेषणका लागि अन्तरक्रिया विश्लेषण श्रेणी पद्धति र सामाजिक सांस्कृतिक निर्माणवादी मान्यतालाई आधार बनाइएको छ। अध्ययनमा निष्कर्ष प्राप्तिका लागि मूलतः गुणात्मक र अंशतः परिमाणात्मक नतिजाहरूलाई उपयोगमा ल्याइएको छ।

प्रस्तुत अध्ययनमा सुर्खेत जिल्लाको गुर्भाकोट नगरपालिकाभित्र माध्यमिक तह सञ्चालित पन्द्रवटा विद्यालयलाई अध्ययन क्षेत्रका रूपमा लिइएको छ। ती विद्यालयमा माध्यमिक तहमा अध्यापन गर्ने जम्मा बिसजना शिक्षकहरूमध्ये सम्भावनारहित उद्देश्यमूलक नमुना छनोट प्रक्रियाद्वारा छनोट गरिएका दशजना शिक्षकका कक्षा अवलोकन गरिएको छ। तीमध्ये स्थायी सेवामा कार्यरत पाँचजना शिक्षकसँग गहन अन्तर्वार्ताको लिइएको छ। गुणात्मक तथ्य सङ्कलन गर्नका लागि शिक्षकसँग प्रत्यक्ष, फोनमार्फत र जुममार्फत एक एकपटक गहन छलफल गरिएको छ।

शिक्षकहरूसँगको गहन अन्तर्वार्ताबाट सङ्कलित तथ्यको विश्लेषणका लागि तथ्याङ्कको अभिलेखन, तथ्याङ्कबाट विचारको पहिचान, प्रतिक्रियाको समूहीकरण, प्रतिक्रियाहरूबाट सारको खोजी र निष्कर्षको प्राप्ति तथा कक्षा अवलोकनबाट प्राप्त तथ्याङ्कको विश्लेषणमा कक्षा रेकर्डहरूको भण्डारण, रेकर्डहरूको गहन अध्ययन तथा कोड निर्धारण, कोडहरूको गणना, कार्यकलापको मात्रात्मक पहिचान, प्राप्त नतिजाका आधारमा छलफल र निष्कर्षको प्राप्ति प्रक्रिया अपनाइएको छ।

नतिजा तथा छलफल

प्रस्तुत अध्ययनमा बहुस्रोतबाट सङ्कलित तथ्याङ्कलाई माथि उल्लेख गरिएअनुसार प्रक्रिया तथा सिद्धान्तका आधारमा व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ।

कक्षा अन्तरक्रियाका ढाँचा

कक्षा अवलोकनका साथै सहभागी शिक्षकहरूसँग गहन अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त तथ्याङ्कको अध्ययन गर्दा नेपाली भाषा सिकाइमा उपयोग गरिएका अन्तरक्रियाका ढाँचाहरूलाई प्रयोगको मात्राका आधारमा क्रमशः चर्चा गरिन्छ :

समग्र कक्षा अन्तरक्रिया

कक्षामा उपयोग गरिएका अन्तरक्रियाका ढाँचाहरूमध्ये समग्र कक्षा अन्तरक्रिया पहिलो ढाँचाका रूपमा रहेको छ। शिक्षकले वैयक्तिक रूपमा भन्दा समूहगत रूपमा कार्यकलाप गराउनमा जोड दिएकाले यो ढाँचाको उपयोग अधिक भएको छ। कक्षा अवलोकनका क्रममा अधिक अवलम्बन गरिएको कक्षा शिक्षणको प्रक्रिया निम्न किसिमको छ :

शिक्षक कक्षामा प्रवेश गर्छन्। सामूहिक रूपमा निर्देशन दिन्छन् र सामूहिक रूपमा उत्तर आउने प्रश्न गर्छन्। जस्तै : शिक्षक : हामीले हिजो 'प्रत्यागमन' कथाका पात्रका बारेमा चर्चा गरेका थियौं है ? विद्यार्थी : थियौं मेडम। शिक्षक : शोभाले रामुलाई कुन उमेरदेखि हुर्काएकी हुन् ? विद्यार्थी : छ महिनाको टुहुरो भएदेखि। शिक्षक : रामुले घर छाड्नुको मुख्य कारण के थियो ? विद्यार्थी : घमन्डी दुलहीसँग लाग्नु।

माथिको उदाहरणमा शिक्षक र समग्र कक्षा अन्तरक्रिया भएको छ। सहभागी शिक्षकले यही ढाँचालाई सबैभन्दा बढी मात्रामा उपयोगमा ल्याइने प्रतिक्रिया जनाएका छन्। ससाना समूहमा भन्दा समग्र कक्षालाई एउटा समूह मानी छलफल, प्रश्नोत्तर गराउन सजिलो हुने, समय कम लाग्ने विचार शिक्षकहरूको छ। सहभागी शिक्षकहरूले विद्यार्थी सङ्ख्या ठुलो भएकाले समूहमा विभाजन गर्न कक्षामा खाली ठाउँ (स्पेस) नहुने, समय बढी लाग्ने, कक्षा नियन्त्रण गर्न कठिन हुने भएकाले यो ढाँचा उचित भएको जनाएका छन्।

खुल्ला प्रश्नावली

कक्षामा उपयोग गरिएका अन्तरक्रियामध्ये खुल्ला प्रश्नावली दोस्रो ढाँचाका रूपमा रहेको छ। कक्षामा विषय, सन्दर्भ वा बोधमा आधारित प्रश्नहरू गर्दा खुल्ला प्रश्नको प्रयोग भएको छ। शिक्षकले विद्यार्थीलाई सामूहिक वा वैयक्तिक रूपमा प्रश्न गरेका छन्। कक्षा अवलोकनमा दुईवटा कक्षामा जम्मा तीनजना विद्यार्थीले मात्र शिक्षकलाई प्रश्न सोधेको पाइन्छ। कक्षा कार्यकलापमा प्रश्नको उपयोग गरिने, तर विद्यार्थी भने प्रश्न गर्न सधैं हिचकिचाएको अनुभव शिक्षकहरूले बताएका छन्। कार्यकलापका क्रममा सन्दुक रुइतले विदेशमा थुप्रै अवसर तथा सम्मान पाए पनि नेपालमै किन फर्किए ?, थाङ्का लोकप्रिय हुनुको कारण के हो ? प्रश्नहरू प्रयोगमा ल्याइएका छन्।

विद्यार्थीमा सिर्जनशीलता, नवीन सोचको विकासका लागि खुला प्रश्नावलीको भूमिका उच्च रहन्छ। काशोआ (सन् २०१३) ले राम्रा प्रश्नहरूले पढाएको कुरा मात्र मूल्याङ्कन गर्नुपर्छ भन्ने मात्र नभई सोचाइ र सिकाइको समेत मूल्याङ्कन गर्नुपर्छ भन्ने विचारका साथ खुला प्रश्नहरूको प्रयोगमा जोड दिएका छन्।

बन्द प्रश्नावली

कक्षामा उपयोग गरिएका अन्तरक्रियामध्ये बन्द प्रश्नावली तेस्रो ढाँचाका रूपमा रहेको छ। शिक्षकबाट बन्द प्रश्नहरूको प्रयोग भएको तर सीमित विद्यार्थीबाट मात्र आफ्नो साथी वा शिक्षकसँग बन्द प्रश्नको गरिएको छ। 'प्रत्यागमन' कथाको खलपात्र को हो ?, सन्दुक रुइतले आविष्कार गरेको उपचार पद्धति के हो ? 'हामी' सर्वनाम हो ? जस्ता एक शब्दे उत्तर आउने, हो, होइन, ठिक बेठिक भनेर उत्तर दिनुपर्ने किसिमका प्रश्नहरू प्रयोग भएका छन्। शिक्षकहरूले बन्द किसिमका प्रश्नहरूले भाषिक सिप विकासमा राम्रो भूमिका नखेले पनि कक्षा कार्यकलापका क्रममा यिनको प्रयोग सधैं गरिन्छ, बन्द प्रश्न नसोधौं भने पनि सोध्नुपर्ने अवस्था आइहाल्छ भनेर प्रतिक्रिया जनाएका छन्। विद्यार्थीलाई सिकाइप्रति संवेदनशील बनाइराख्न, ध्यान केन्द्रित गर्न, बोध क्षमताको पहिचान गर्न यस किसिमका प्रश्नहरू उपयोगी हुने विचार सहभागी शिक्षकहरूको रहेको छ।

समूह स्वर (कोरस) प्रतिक्रिया

कक्षामा उपयोग गरिएका अन्तरक्रियामध्ये समूह स्वर (कोरस) प्रतिक्रियाले पृथक् ढाँचाको निर्माण गरेको छ। यो समग्र कक्षा अन्तरक्रियाकै प्रकारजस्तो लाग्ने भए तापनि यसले फरक अवस्थाको सिर्जना गरेको छ। कक्षा अवलोकनका क्रममा लयवाचन, मौखिक अभ्यासका क्रममा कोरस प्रतिक्रियाको प्रयोग गरिएको छ। शिक्षकहरूले उच्चारण अभ्यास, कक्षा वातावरण नियन्त्रण र कार्यकलापप्रति उत्साहित बनाउन कोरस प्रतिक्रियाको प्रयोग गरिने बताएका छन्। "समूह स्वर प्रतिक्रियामा 'हो/होइन' मौखिक अन्तरक्रियाहरू अत्यधिक प्रयोग गरिन्छन्" (गालगेन, सन् २०१५) को निष्कर्ष यस अध्ययनमा लयवाचन, शब्दोच्चारण, सामूहिक उत्तर दिने क्रममा यो ढाँचा प्रयोग भएको छ। कोरस प्रतिक्रिया दिँदा सबै विद्यार्थी सक्रिय सहभागी भएका छन्। बोल्न लजाउने, कम बोल्ने, कक्षाको वातावरणलाई नियन्त्रण गर्न र लक्षित कार्यमा सबैलाई सहभागी बनाउने सन्दर्भमा यो ढाँचा प्रभावकारी देखिन्छ।

एकालाप

शिक्षक वा विद्यार्थीमध्ये कुनै एकजनामात्र सक्रिय रूपमा प्रस्तुत हुने अन्तरक्रियाको ढाँचा एकालाप हो। यसलाई अङ्ग्रेजीमा मोनोलग भनिन्छ। शिक्षक वा एउटा विद्यार्थीले कुनै अनुच्छेदको वाचन गरिहेको हुनु, बाँकी विद्यार्थी शान्त रहनु। शिक्षकले निर्देशन दिँदा वा विषयलाई प्रस्तुत्याउँदा, आदर्श लयवाचन, सस्वर पठन, अध्ययनीय विषयमा धारणा प्रस्तुत गर्दा, व्याकरणिक नियमलाई प्रस्तुत्याउँदा यसको प्रयोग गरिएको छ। यस ढाँचाले कक्षा कार्यकलापमा एकोहोरो प्रणालीको निर्माण गर्छ। शिक्षकहरूले कक्षा अन्तरक्रियाका क्रममा यो ढाँचाको प्रयोग गरिने, यसबाट कक्षा शान्त देखिने, आफूलाई राम्ररी पढाउन सक्ने जस्तो लाग्ने बताएका छन्। विद्यार्थीलाई वैयक्तिक अभ्यास गराउने क्रममा पनि यो ढाँचा उपयोगी देखिन्छ।

समूह कार्य

कक्षामा उपयोग गरिएका अन्तरक्रियामध्ये समूह कार्य अर्को ढाँचाका रूपमा रहेको छ। पाठका कठिन शब्द खोज्दा, व्याकरणका उदाहरण निर्माण गर्दा, लयवाचन गराउँदा यो ढाँचाको प्रयोग भएको छ। कक्षामा बेन्च अनुसार, गल्लीदेखि दायँ र बायाँ, छात्र र छात्राहरू अनुसार समूहहरूको

निर्माण गरिएको छ। उक्त समूह विभाजन र तदनुसारको कार्यकलाप भने कामचलाउ किसिमको देखिन्छ। शिक्षकहरूले कक्षा समय कम हुनु, कक्षामा समूह विभाजनका लागि आवश्यक स्थान नहुनुले यो ढाँचा व्यवस्थित हुन नसकेको बताएका छन्।

एकल कार्य

कक्षाहरूमा उपयोग गरिएका अन्तरक्रियामध्ये एकल कार्य अर्को ढाँचाका रूपमा रहेको छ। विद्यार्थी एकलैले कार्य गर्ने, अभ्यास गर्ने, सिक्ने कार्यकलापबाट निर्मित ढाँचा एकल कार्य हो। लिखित अभ्यास गराउँदा, मौन पठन गराउँदा, विद्यार्थीलाई वैयक्तिक रूपमा विचार प्रस्तुत गर्न लगाउँदा एकल कार्य ढाँचाको उपयोग गरिएको छ। कक्षामा उत्पन्न हुने अनावश्यक आवाजलाई व्यवस्थापन गर्न, व्यक्तिगत क्षमता अनुसार अभ्यासको मौका प्रदान गर्न यो ढाँचा प्रभावकारी देखिन्छ। सामूहिक लयवाचन पश्चात् छोटो समय दिई अभ्यास गर्न दिइएको, व्याकरणका समस्या दिई लेखेर पालैपालो भन्न लगाइएको, प्रश्नहरू दिई पाठबाट उत्तर खोज्न लगाइएको अवस्थामा वैयक्तिक कार्य गराइएको छ। शिक्षकहरूले अन्य कार्यकलापका बिच बिचमा यसलाई छोटो समय छुट्याएर कहिलेकाहीं प्रयोगमा ल्याउन सकिने पनि योजनाबद्ध रूपमा यो ढाँचा सधैं सम्भव नहुने कुरा बताएका छन्। कक्षा अवलोकनका क्रममा यो ढाँचा आकस्मिक प्रयोग हुन आएको छ।

युगल कार्य

कक्षामा उपयोग गरिएका अन्तरक्रियामध्ये अर्को ढाँचा युगल कार्य रहेको छ। कठिन शब्दको अर्थ खोज्दा र लयवाचन गराउँदा यो ढाँचा उपयोग गरिएको छ। विशेष गरी बेन्चमा नजिक बसेकालाई आधार मानी जोडी बनाइएको छ। जोडी बन्ने स्थिति नभएको खण्डमा पछाडि वा अगाडिका बेन्चमा बसेकोसँग जोडी मिलाइएको छ। “ल तिमी र तिमी, राजु र गोपाल ...” गरी सहज तथा आकस्मिक रूपमा जोडी बनाइएको छ। विषय वा कार्य दिनुअघि र पछि दुवै अवस्थामा समय निर्धारण गरी अभ्यास गराइएको छ। जोडी निर्माण योजनाबद्ध नभई आकस्मिक हुने र समय बढी लाग्ने भएकाले कहिलेकाहीं मात्र जोडा बनाई अभ्यास गराइने धारणा शिक्षकहरूको छ।

गृहकार्य

कक्षाहरूमा उपयोग गरिएका अन्तरक्रियामध्ये गृहकार्य अर्को ढाँचाका रूपमा रहेको छ। अनुसन्धाताहरूले गृहकार्यलाई अन्तरक्रियाको एक ढाँचाका रूपमा चिनाएका छन्। वैयक्तिक रूपमा अभ्यास गर्न सकिने, अभ्यासका लागि यथेष्ट समय उपयोग गर्न पाइने, स्वगति अनुसार सिक्न पाइने भएकाले कक्षा अन्तरक्रियाको एक ढाँचाका रूपमा यसलाई चिनाएको छ। प्रस्तुत अध्ययनमा गृहकार्यको प्रयोग गरिएको भए तापनि परीक्षण र पृष्ठपोषण दिएको पाइएन। कक्षामा विद्यार्थी सङ्ख्या अधिक रहेकाले दैनिक गृहकार्य पुस्तिका हेर्दा समग्र घन्टीले नपुग्ने भएकाले शिक्षकहरूले गृहकार्य दिए तापनि सामूहिक रूपले सच्याइदिने बताएका छन्।

कक्षा अन्तरक्रियाका प्रवृत्ति

अडियो भिडियो रेकर्ड र डायरी टिपोटबाट प्राप्त सूचनाहरूको विश्लेषणबाट अन्तरक्रियाका प्रवृत्तिहरू पहिल्याइएको छ। यसका लागि कक्षा रेकर्डलाई फ्लेन्डरको अन्तरक्रिया विश्लेषण पद्धति अनुसार कोड निर्धारण, जोडा निर्माण र मेट्रिक्स गणनाबाट अन्तरक्रियाका आवृत्ति, प्रतिशत, अनुपात

पहिल्याइएको छ । यसबाट प्राप्त नतिजा र डायरी टिपोटबाट प्राप्त सूचनाहरूको विश्लेषण गरी अन्तरक्रियाका प्रवृत्तिहरू पहिल्याइएको छ ।

शिक्षक कथन र विद्यार्थी कथनको अनुपातमा असमानता

विषयवस्तुमा प्रवेश गराउँदा, प्रस्ट्याउँदा, प्रश्न, निर्देशन र टिप्पणीमा शिक्षक कथनको गणना भएको छ । कक्षा रेकर्डको विश्लेषणबाट शिक्षक कथनको अनुपात ७८.०५ प्रतिशत र विद्यार्थी कथनको मात्रा १९.४३ प्रतिशत हुन आएको छ । फ्लेन्डर (सन् १९६६) ले कक्षा अन्तरक्रियाको समग्र समयमा शिक्षक कथन अधिकतम पचासदेखि साठी प्रतिशतसम्म रहनुपर्ने कुरा औल्याएका छन् । हेजलिन (सन् २०१६) ले भाषा सिकाइमा शिक्षक कथनको समय समग्र कक्षा कार्यकलापको पचास प्रतिशतभन्दा हुनुपर्ने विचार प्रस्तुत गरेका छन् । यी भनाइ र यस अध्ययनको नतिजाबिच निकै भिन्नता छ । यसकारण शिक्षक कथनको मात्रा अधिक र विद्यार्थी कथनको मात्रा कमजोर भई कथन अनुपात असमान बनेको छ ।

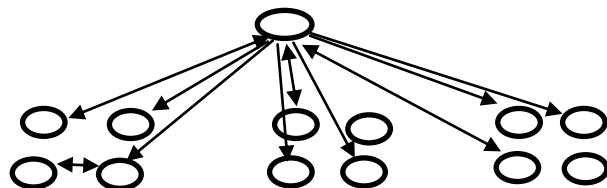
सुनाइ सिपमुखी अन्तरक्रिया

कक्षा अन्तरक्रिया मूलतः बोलाइ र सुनाइ सिपसँग सम्बन्धित रहे तापनि यसबाट भाषाका चारवटै सिपमा आधारित अभ्यास गर्ने वातावरण निर्माण भएको हुनुपर्छ । प्रस्तुत अध्ययनमा सुनाइ सिपमुखी अन्तरक्रिया भएको छ । बोलाइ, पढाइ र लेखाइ सिपको अभ्यासलाई बेवास्ता गरिएको छ । कक्षा रेकर्डको विश्लेषणमा अन्तरक्रियाका दश श्रेणीमध्ये व्याख्यानको अनुपात ४७.८ प्रतिशत गणना भएको छ । कक्षाकार्यकलापको अधिकतम समय विद्यार्थीले शिक्षकको कथनलाई सुनेर बस्नुपर्ने, प्रश्न, निर्देशन गरिएको अवस्थामा मात्र प्रतिक्रिया जनाउनुपर्ने अवस्था छ ।

कार्यकलापका विचविचमा प्रश्नोत्तर तथा छलफल गराइएको भए तापनि सुनाइ सिपमुखी कार्यमा अधिक जोड दिइएको छ । त्यसपछि क्रमशः बोलाइ, पढाइ र लेखाइ सम्बद्ध कार्यकलाप गराइएको छ । भाषिक सिपमा आधारित सन्तुलित अभ्यासभन्दा विषयवस्तु प्रस्ट्याउनुपर्ने, तोकिएको समयमा विषयवस्तु पढाएर सक्नुपर्ने बाध्यताका कारण सबै सिपमा सन्तुलन मिलाउन नसकिएको विचार सहभागी शिक्षकहरूको छ ।

विद्यार्थी विद्यार्थी अन्तरक्रियाको कमजोर वातावरण

कक्षामा रहेका विद्यार्थी विद्यार्थीका विच आपसमा कुराकानी, छलफल, प्रश्नोत्तर गर्ने वातावरणको कमी छ । समूह निर्माण गरिएको अवस्थामा आपसमा छलफलको अवसर मिलेको भए तापनि त्यो निकै छोटो र सामान्य किसिमको छ । यस बाहेक अन्य अवस्थामा विद्यार्थी विद्यार्थीबिच अन्तरक्रियाको अवसर देखिँदैन । कक्षा कार्यकलापको अवलोकनबाट प्राप्त अन्तरक्रियात्मक अवस्था यसप्रकार रहेको छ :

यसले अधिकांश समय शिक्षकबाट एकोहोरो निर्देशन भएको विद्यार्थी विद्यार्थी अन्तरक्रियाको अवस्था नगन्य छ भन्ने प्रस्तुत गरेको छ ।

न्कुवे (सन् २०१५) ले विद्यार्थी विद्यार्थीविचको अन्तरक्रियाबाट सामाजिक सन्दर्भको निर्माण हुने, यसबाट सिकारुमा संज्ञानात्मक विकासको हुने बताएका छन् । हामन्द (सन् २००६) का अनुसार “विद्यार्थी विद्यार्थी अन्तरक्रियाको माध्यमबाट उनीहरू सामाजिक सन्दर्भमा सक्रिय सहभागी बनेर समूहमा आफ्नो पहिचानको निर्माण गर्दछन् । कक्षा कार्यकलापका क्रममा आपसी छलफल, समूह छलफल, जोडी कार्यको परिवेश निर्माण नगरिएकाले विद्यार्थी विद्यार्थी अन्तरक्रियाको वातावरण कमजोर रहेको छ ।

अन्तरक्रियाको केन्द्रमा विषयवस्तु

शिक्षकको व्याख्यान र प्रश्न गराइले विषयवस्तु केन्द्रित अन्तरक्रियाको अवस्थालाई बुझाउँछन् । फ्लेन्डर (सन् १९७०) को अन्तरक्रिया विश्लेषण पद्धतिमा उल्लेख गरिएका ४ र ५ नम्बरका श्रेणीहरूले यस प्रवृत्तिलाई मापन गर्दछन् । कक्षा अन्तरक्रियामा विषयवस्तुलाई केन्द्र बनाइएको छ । अन्तरक्रियाको यस प्रवृत्तिलाई फ्लेन्डरले कन्टेन्ट क्रस भनेर चिनाएका छन् । कक्षाहरूमा सबैभन्दा बढी, ५६.४८ प्रतिशत यही प्रवृत्ति अवलम्बन गरिएको छ । भाषा सिकाइको केन्द्र भाषिक सिप हुन सकेको छैन । सुल्मान (सन् १९८६) ले विषयवस्तुमा केन्द्रित अन्तरक्रिया सिप सिकाइका दृष्टिले उपयुक्त नहुने निष्कर्ष प्रस्तुत गरेका छन् ।

प्रस्तुत अध्ययनमा शिक्षकले भाषाका सिपमा आधारित अभ्यास गराउनुभन्दा विषयवस्तुलाई प्रस्तुत गर्न बढी जोड दिएका छन् । पाठ्यविषयमा आधारित वैयक्तिक र सामूहिक रूपमा प्रश्नहरू गरेका छन् । यस किसिमको अन्तरक्रियाको प्रवृत्तिले विषयकेन्द्री अन्तरक्रियाको सिर्जना भएको छ ।

अन्तरक्रियामा शिक्षकको नियन्त्रण

कक्षा कार्यकलापमा गरिने निर्देशन र टिप्पणी तथा अधिकारको पुस्त्याइँले शिक्षक नियन्त्रण प्रवृत्तिको निर्माण गर्छ । फ्लेन्डर (सन् १९७०) को अन्तरक्रिया विश्लेषण पद्धतिमा उल्लेख गरिएका ६ र ७ नम्बरका श्रेणीहरूले यस प्रवृत्तिको मापन गर्दछन् । विषय केन्द्रित अन्तरक्रियाले पनि शिक्षक नियन्त्रणलाई समर्थन गर्दछ । कक्षा कार्यकलापलाई सञ्चालन गर्न, समयसीमा निर्धारण गर्न, भूमिका वारे स्पष्ट हुन, विद्यार्थीका प्रतिक्रियालाई सच्याउन, थपेर प्रस्तुत गर्न, शिक्षकको नियन्त्रण आवश्यक रहे तापनि यसको मात्रा सान्दर्भिक हुनुपर्दछ । कक्षा अवलोकनको विश्लेषणमा यो प्रवृत्तिको अनुपात १३.४३ प्रतिशत रहेको छ । यसले कक्षामा विद्यार्थी निष्क्रिय रहेको भन्ने बुझाउँछ । ‘कक्षा व्यवस्थित बनाउन, सही दिशा र गतिमा लैजान, सबै विद्यार्थीलाई अभ्यासमा सहभागी बनाउनका लागि शिक्षकबाट कक्षा नियन्त्रण हुनुपर्ने’ धारणा सहभागी शिक्षकहरूले प्रस्तुत गरेका छन् ।

अन्तरक्रियामा शिक्षकको अपुरो सहयोग

कक्षा अन्तरक्रियाका क्रममा विद्यार्थीका भावनाको स्वीकार, प्रशंसा वा प्रोत्साहन, विद्यार्थीका विचारहरूको कदर गरिनुलाई शिक्षक सहयोग प्रवृत्तिको निर्माण गर्छ । फ्लेन्डर (सन् १९७०) को अन्तरक्रिया विश्लेषण पद्धतिमा उल्लेख गरिएका १, २ र ३ श्रेणीले यस प्रवृत्तिको मापन गर्दछन् । यी

श्रेणीमा प्राप्त आँकडाबाट कक्षाकार्यकलापमा विद्यार्थीका विचार, प्रतिक्रियालाई शिक्षकबाट कसरी स्वीकार, ग्रहण गरिएको छ भन्ने कुरा प्रस्टिन्छ। प्रस्तुत अध्ययनमा शिक्षक सहयोगको अनुपात ८.१५ प्रतिशत रहेको छ। शिक्षकले विद्यार्थीका प्रश्नको उत्तर दिने, उनीहरूका कार्यको परीक्षण गर्ने, सुधार तथा परिमार्जन गर्ने, अपुरो कामलाई पुरा गर्ने उपायबाट विद्यार्थीलाई सहयोग गरेका छन्। यसको मात्रात्मक आँकडा भने तुलनात्मक रूपमा कम हो। कक्षा कार्यकलापमा विद्यार्थीका कतिपय प्रतिक्रियालाई शिक्षकले नसुनेका, सुने पनि प्रतिक्रिया नजनाएको देखिन्छ। विद्यार्थीका सकारात्मक प्रतिक्रियामाथि शिक्षकबाट आवश्यक मात्रामा प्रशंसा, पृष्ठपोषण प्रदान गरिएको छैन।

विद्यार्थी सहभागिताको कमी

कक्षा अन्तरक्रियाका क्रममा विद्यार्थी तत्परता र प्रतिक्रियाले विद्यार्थी सहभागिता प्रवृत्तिको निर्माण गर्छ। फ्लेन्डर (सन् १९७०) को अन्तरक्रिया विश्लेषण पद्धतिका ८ र ९ नम्बरका श्रेणीहरूले यस प्रवृत्तिको मापन गर्दछन्। विद्यार्थीबाट नयाँ सन्दर्भ, विषय, प्रश्नको उठान तथा शिक्षकका प्रश्न र निर्देशनमा देखाएको प्रतिक्रियाले विद्यार्थी सहभागिताको प्रवृत्तिलाई निर्धारण गर्छ। प्रस्तुत अध्ययनमा विद्यार्थी सहभागिताको अनुपातिक मात्रा १९.४३ प्रतिशत छ। यसले कक्षा अन्तरक्रियामा विद्यार्थी सहभागिता कमजोर भएको बुझाउँछ। कर्डनस (सन् २०१३) ले “कक्षामा विद्यार्थीहरूले समग्र समयको सत्तरी प्रतिशत र शिक्षकले बाँकी तिस प्रतिशत बोल्नुपर्ने” (पृ. ३०) निष्कर्ष प्रस्तुत गरेका छन्। फ्लेन्डर (सन् १९७०) ले कक्षामा शिक्षक र विद्यार्थीको सक्रियताका सम्बन्धमा ‘दुई तिहाई नियम’को चर्चा गरेका छन्। उनका अनुसार कक्षामा शिक्षक तीन भागको एक र विद्यार्थी दुई भाग हुने किसिमले सक्रिय हुनुपर्ने देखिन्छ। यी कथनका आधारमा यस अध्ययनमा गणना गरिएको विद्यार्थी सहभागिताको आनुपातिक मात्रा कमजोर भएको मानिन्छ।

अन्तरक्रियाहरूको उपयुक्तता

कक्षा कार्यकलापहरूको प्रभावकारिताका आधारमा शिक्षक विद्यार्थी अन्तरक्रिया भाषा सिकाइका दृष्टिले कति मात्रामा उपयुक्त छन् भन्ने कुरा पहिल्याइएको छ। यसका लागि शिक्षक विद्यार्थी सम्बन्ध, विद्यार्थीको भाषिक, सामाजिक, आर्थिक पृष्ठभूमि, आपसी सम्बन्ध, सकारात्मक वातावरण लगायतका आधार निर्धारण गरिएका छन्। ती आधारमा रही सहभागी शिक्षकसँग गहन अन्तर्वार्ता र क्लास मान्यता अनुसारको अवलोकन फारामका आधारमा सूचनाको सङ्कलन गरिएको छ। यी उपायका आधारमा प्राप्त सूचनाहरूको सार छलफलका रूपमा प्रस्तुत भएको छ।

कक्षाकोठा मूल्याङ्कन प्रणाली (क्लास) का आधारमा

पियन्टा र अन्य (सन् २००८) द्वारा निर्धारित कक्षाकोठा अन्तरक्रिया मूल्याङ्कन प्रणाली (क्लास) का आधारमा तयार गरिएको फारामबाट प्राप्त तथ्यको विश्लेषण गर्दा कक्षा अन्तरक्रियाको स्तर निम्न अनुसार रहेको छ :

तालिका नं. २

शिक्षक विद्यार्थी अन्तरक्रियाको स्तर

क्षेत्र	क्षेत्रहरू	स्तर	
भावनात्मक सहयोग	सकारात्मक वातावरण	मध्यम	
	शिक्षक संवेदनशीलता	मध्यम	मध्यम
कक्षाकोठा सङ्गठन	किशोर दृष्टिकोणको स्थान	मध्यम	
	व्यवहार व्यवस्थापन	निम्न	
शैक्षणिक सहयोग	उत्पादनशीलता	मध्यम	मध्यम
	नकारात्मक वातावरण	निम्न	
विद्यार्थी सहभागिता	विषयवस्तुको बुझाइ	मध्यम	
	पृष्ठपोषणको स्तर	निम्न	
	विश्लेषण तथा खोज	मध्यम	मध्यम
	निर्देशनात्मक सिकाइ ढाँचा	मध्यम	
	शैक्षणिक संवाद	मध्यम	
	विद्यार्थी सहभागिता	मध्यम	मध्यम

प्रस्तुत नतिजा अनुसार अन्तरक्रियाका बाह्रवटा उपक्षेत्रमध्ये व्यवहार व्यवस्थापन, नकारात्मक वातावरण र पृष्ठपोषणको स्तर गरी तीनवटा क्षेत्रहरूको स्तर निम्न रहेको छ। बाँकी क्षेत्रहरूको स्तर मध्यम छ। यसबाट मध्यमस्तरको आँकडा निम्नतिर ढल्किएको छ। यसैगरी तीनवटा मुख्य क्षेत्रहरू सबैको स्तर मध्यम रहेको छ। उपक्षेत्रहरूको स्तर पनि निम्नतिर झुकेको छ।

उपर्युक्त नतिजाले कक्षा अन्तरक्रियामा अपनाइएका ढाँचा, प्रवृत्तिद्वारा निर्मित समग्र अन्तरक्रियात्मक कार्यकलापको स्तर निम्न मध्यम छ। भाषा सिकाइका दृष्टिले यसको स्तर बलियो छैन भन्ने कुरा प्रस्टिन्छ।

सामाजिक सांस्कृतिक निर्माणवादी मान्यताका आधारमा

प्रस्तुत अध्ययनमा सामाजिक सांस्कृतिक प्रतिमानहरूको आधारमा शिक्षक विद्यार्थी अन्तरक्रियाको उपयुक्तता केलाइएको छ। यसबाट भाषिक ज्ञानसिपको निर्माण हुने अवस्थाको पहिचान भएको छ। कक्षा अन्तरक्रियामा विद्यार्थीको शिक्षक तथा साथीहरूसँगको सम्बन्ध तथा व्यवहारलाई प्रमुख विषयका रूपमा लिइएको छ। विद्यार्थीका स्वभाव, अनुशासन, बसेको स्थान, क्षमता, भाषिक, पारिवारिक आर्थिक पृष्ठभूमि, छलफलको विषय, शिक्षकहरूका धारणा, निर्माण गरिएको सिकाइ वातावरण र पुनर्बलका प्रक्रियालाई कक्षा अन्तरक्रियाको स्तर पहिल्याउने प्रतिमानका रूपमा रहेका छन्।

आपसी सम्बन्ध र अन्तरक्रिया

कक्षामा शिक्षक विद्यार्थी र विद्यार्थी सहपाठीका बिचको आपसी सम्बन्ध सामान्य अवस्थाको देखिन्छ। विद्यार्थीहरू कक्षा कार्यकलापमा शिक्षकसँग जोडिन बाध्य हुने भए तापनि अन्य समयमा आफूहरूदेखि टाढा नै रहन रुचाउँछन्। कक्षाभित्र वा कक्षाबाहिर शिक्षकसँग भावनात्मक रूपमा जोडिने, आफ्ना समस्या राख्ने, आवेग संवेगलाई प्रस्तुत गर्ने प्रवृत्ति अत्यन्त कम रहेको, सकेसम्म शिक्षकदेखि तर्कन चाहेको अनुभव शिक्षकहरूले गरेका छन्। यसबाट शिक्षकसँगको सम्बन्धको स्तर कमजोर भएको प्रस्टिन्छ। विद्यार्थीका कतिपय प्रतिक्रियालाई शिक्षकले पनि बेवास्ता गरेका छन्। विद्यार्थीले शिक्षक निर्देशनको पालनामा अटेरी गरेका पनि छन्। शाब्दिक तथा व्यावहारिक रूपमा शिक्षकका कार्यकलापमा अरुचि देखिन्छ। यसबाट शिक्षक विद्यार्थीबिचको सम्बन्ध निम्न स्तरको बुझिन्छ।

विद्यार्थीहरू बिच एकअर्कामा सहयोग, खुलापन, स्वस्थ प्रतिस्पर्धा आपसी सम्बन्धका आधारमा निर्माण हुन्छन्। कक्षामा विद्यार्थी विद्यार्थीबिच एकले अर्कालाई, सघाउने, हौसला दिने, विचारहरू सुन्ने, सकारात्मक रूपले ग्रहण गर्ने, संयुक्त अभ्यास, छलफलजस्ता कुरामा सम्बन्ध छैन। आपसी सम्बन्ध निम्न र मध्यम किसिमको भएकाले कक्षा अन्तरक्रिया प्रभावकारी बन्न सकेको छैन। यसबाट भाषिक ज्ञानसिपको निर्माण पक्ष कमजोर हुने देखिन्छ।

विद्यार्थीका स्वभाव र अन्तरक्रिया

कक्षामा अन्तर्मुखी, बहिर्मुखी विभिन्न स्वभावका विद्यार्थीहरू रहेका हुन्छन्। कक्षाकार्यकलापमा तिनका स्वभावजन्य विशेषता अनुसार सहभागिता रहन्छ। प्रस्तुत अध्ययनमा विद्यार्थीका स्वभावजन्य विशेषता देखापरेका छन्। कुनै विद्यार्थी सबै अवस्थामा निष्क्रिय रहेका छन्। लज्जालु र अन्तर्मुखी स्वभावका विद्यार्थीहरूको अन्तरक्रियामा सहभागिता कमजोर देखिन्छ। त्यस्ता विद्यार्थीहरू शिक्षकको निर्देशन ढिला गरी पालना गरेका छन्। सोधेका प्रश्नमा ढिलो गरेर प्रतिक्रिया जनाएका छन्। त्यस किसिमका विद्यार्थीलाई सक्रिय बनाउन शिक्षकबाट पर्याप्त प्रयत्न गरिएको छैन। विद्यार्थीका स्वभावका आधारमा कक्षा अन्तरक्रियाको स्तर निम्न रहेको छ। सहभागी शिक्षकहरूले सबै विद्यार्थीलाई उत्तिकै रूपमा सक्रिय बनाउन कठिन हुने ठान्छन्। अन्तर्मुखी चरित्रका विद्यार्थीलाई कक्षा कार्यकलापमा सहभागी गराउन थप जोड गर्नुपर्ने, उनीहरूलाई नाम नै तोकेर अभ्यासमा सरिकगराउनुपर्ने हुन्छ। अन्तर्मुखी चरित्रका विद्यार्थी लेख्ने अभ्यास गराउँदा भने अरुभन्दा बढी सहभागी भएको अनुभव उनीहरूले गरेका छन्। कक्षा कार्यकलापका क्रममा कतिपय उदण्ड स्वभावका विद्यार्थी आफूलाई अरुभन्दा पृथक् देखाउनका लागि अनावश्यक सक्रियता देखाएका छन्। पढाइमा अब्बल विद्यार्थी शान्त रहन मन पराएको अवस्था देखिन्छ। शिक्षकहरूका अनुसार बढी बहिर्मुखी र बढी अन्तर्मुखी स्वभाव भएका विद्यार्थीहरू कक्षा अन्तरक्रियाका समस्या बन्दछन्। मध्यम स्वभावका विद्यार्थी नै कक्षामा जुनसुकै कार्यकलाप गराउँदा राम्ररी सहभागी बन्ने विचार राखेको देखिन्छ।

विद्यार्थी अनुशासन र अन्तरक्रिया

कक्षामा शिक्षकका निर्देशन पालना गर्ने, विषयान्तर भई हल्ला नगर्ने, नकारात्मक व्यवहार नदेखाउने, आवेग सवेगबाट नियन्त्रित, कार्यकलापमा सान्दर्भिक सहभागिता जनाउने विद्यार्थी अनुशासित मानिन्छन्। यस किसिमको चारित्रिक गुण भएका विद्यार्थीको बाहुल्य बढी भएका कक्षामा अन्तरक्रिया प्रभावकारी ढङ्गले आयोजना गर्न सकिने अनुभव शिक्षकको छ। बदलिँदा मूल्य मान्यता, अभिभावकका सन्तानप्रतिको अनावश्यक मोहभाव, मोवाइलको सहज पहुँच आदिका कारण अहिलेको विद्यार्थी अनुशासन बाहिर भएको अनुभव शिक्षकहरूले गरेका छन्। माध्यमिक तहका कक्षामा पढाउनुभन्दा विद्यार्थी अनुशासन कायम गर्नु कठिन छ। विद्यार्थीहरू कक्षा कार्यकलापप्रति जाँगर नदेखाउने, छलफलमा विषयान्तर हुने, उग्रता देखाउने, निर्देशनको पालना नगर्नेदेखि मुखमुखै लाग्ने चरित्रको सामना गर्नुपरेका कुरा शिक्षकहरूले बताएका छन्। कक्षामा गराइएका कार्यकलाप तथा छलफल विद्यार्थी व्यवहारका कारण प्रभावित देखिन्छन्। कक्षामा सीमित सङ्ख्याका उदण्ड विद्यार्थीले समग्र कक्षालाई नै अव्यस्थित बनाएको देखिन्छ। शिक्षकले शिक्षण पाटीमा लेख्न थाल्दा साथीहरू अनावश्यक कानेखुसी गर्ने, आपसमा गिज्जने, अश्लील शब्दसमेत बोल्ने गरेका छन्। कक्षा अनुशासन अपेक्षाकृत राम्रो नभएकाले कक्षा अन्तरक्रिया गुणस्तरीय बन्न सकेको छैन।

विद्यार्थीको बसाइँ र अन्तरक्रिया

कक्षामा सबैले सबैलाई देख्ने गरी बसाइँ व्यवस्थापन गरिएको खण्डमा अन्तरक्रिया सहज हुन्छ। अवलोकन गरिएका कक्षाहरूमा अगाडिबाट पछाडि हुने गरी सिधा लहरमा बेन्चहरू राखी विद्यार्थीको बसाइँ व्यवस्थापन गरिएको छ। यसरी व्यवस्थापन गरिने बसाइँ ढाँचाका कारण पछाडिका बेन्चमा बसेका विद्यार्थीको सक्रियता कम हुने अवस्था छ। अन्तरक्रियामा अगाडिका लहरमा बस्ने विद्यार्थीहरू पछाडिको लहरमा बस्ने विद्यार्थीका तुलनामा बढी सक्रिय देखिएका छन्। पछाडिको लहरका बेन्चमा बस्ने विद्यार्थीमध्ये कतिपयले शिक्षकलाई राम्ररी देख्न सकेका छैनन्। बसाइँ U वा V ढाँचाको हुनुपर्नेमा त्यसरी राख्न मिल्ने कक्षाकोठाको आकार र फर्निचरको व्यवस्था नभएको विचार शिक्षकको छ। सबै विद्यार्थी शिक्षकतिर फर्केर बस्नुपर्ने, साथीहरूतर्फ पिठ्युँ फर्काएर बस्नुपर्ने अवस्थालाई रान्डस् एन्ड गन्समर-टोप्फ (सन् २०१७) ले 'परम्परित ढाँचाको बसाइँ' (पृ. २८) भनेका छन्। यस किसिमको बसाइँ व्यवस्थापनका कारण कक्षा अन्तरक्रिया सहज र प्रभावकारी हुने देखिदैन। शिक्षकहरू बसाइँलाई मात्र अन्तरक्रियाको निर्धारक मान्न तयार छैनन्। सबैतिर आँखा पुऱ्याउने, प्रश्न गर्दा, मौखिक, लिखित अभ्यास गराउँदा सबैतिरका विद्यार्थीलाई समेट्ने गरी कार्यकलाप सञ्चालन गर्ने हो, बसाइँ मात्र निर्णायक हुने तर्क शिक्षकहरूको छ।

भाषिक पृष्ठभूमि र अन्तरक्रिया

अवलोकन गरिएका कक्षामा बाहुन, क्षेत्री, गुरुङ, मगर समुदायका विद्यार्थीहरू रहेका छन्। ती सबै समुदायका विद्यार्थीले नेपालीलाई मातृभाषाका रूपमा बोल्छन्। सैद्धान्तिक रूपमा नेपाली मातृभाषी र विमातृभाषी विद्यार्थीहरूका बिच कक्षा अन्तरक्रियामा सहभागिताको स्तर फरक रहने कुरा सुनेको भए पनि आफूले त्यसको अनुभव गर्न नपाएको विचार शिक्षकहरूले प्रस्तुत गरेका छन्। घरमा अभिभावकहरूले मगर वा गुरुङ भाषाको प्रयोग गरे तापनि ती समुदायका सबै विद्यार्थीहरूले नेपाली भाषालाई नै पहिलो भाषाका रूपमा सिक्ने अवस्था रहेको छ। भाषिक पृष्ठभूमिका कारण

कक्षा अन्तरक्रियामा प्रभाव परेको छैन तर भाषिकागत प्रभाव भने स्पष्ट देखिन्छ। स्थानीय भाषिकाको प्रभावबाट शिक्षकको बोलीमा पनि देखिएको छ। यसका आधारमा उक्त प्रभावलाई ख्याल गरी भाषा सिकाइमा अभ्यास गराइएको छैन।

पारिवारिक आर्थिक पृष्ठभूमि र अन्तरक्रिया

विद्यार्थीको पारिवारिक आर्थिक पृष्ठभूमिले विद्यार्थीको मनोविज्ञान, बानीव्यहोरा, सोचाइ चिन्तनको निर्धारण गर्दछ। यसले गर्दा कक्षा अन्तरक्रियामा प्रभाव पर्दछ। कक्षामा पारिवारिक आर्थिक अवस्था राम्रो भएका विद्यार्थीहरू कक्षा कार्यकलापमा सहभागिता तुलनात्मक रूपमा बढी हुन्छ भन्ने कुरामा सहभागी शिक्षकको भिन्न विचार छ। उनीहरूले पारिवारिक र आर्थिक गरी दुई पृष्ठभूमिलाई भिन्न रूपमा लिएका छन्। पारिवारिक अवस्था राम्रो हुने विद्यार्थी सही अवस्थामा सक्रिय रहने, आफूसँगको व्यवहारमा, कक्षा छलफलका क्रममा राम्रो समन्वयकारी भूमिका निभाउने गरेको शिक्षकहरूले बताएका छन्। आर्थिक पृष्ठभूमिमात्र राम्रो भएका विद्यार्थीहरूमध्ये कुनै अनावश्यक सक्रिय बन्ने, कहिलेकाहीं अभद्र व्यवहारसम्म देखाउने, कक्षा कार्यकलापलाई विषयान्तर गराइदिने अनुभव शिक्षकहरूसँग रहेको छ। कक्षामा पारिवारिक, आर्थिक पृष्ठभूमिका भिन्नता पहिल्याई अन्तरक्रिया गराइएको छैन।

लैङ्गिक भिन्नता र अन्तरक्रिया

लैङ्गिक भिन्नताले व्यक्तिको मनोविज्ञान, बानीव्यहोरा, सोचाइ तथा चिन्तनको निर्धारण गर्दछ। प्रस्तुत अध्ययनमा छात्र वा छात्राबाट कक्षा अन्तरक्रियामा जनाइएको सहभागितालाई अध्ययन गरिएको छ। कक्षा अवलोकनका क्रममा कक्षामा रहेका छात्रछात्राको सङ्ख्या र शिक्षकसँगको छलफलमा तिनको सहभागिताको अवस्थालाई टिपोट गरिएका सूचनाको विश्लेषणबाट मिश्रित किसिमको नतिजा प्राप्त गरिएको छ। यसअनुसार छात्राहरूको सङ्ख्या बढी भएको कक्षामा तिनको सक्रियताको मात्रा बढी देखिन्छ भने कम रहेको कक्षामा छात्राहरू लजाएको, कम सक्रियता जनाएको देखिन्छ। छात्राहरू नै कक्षाको अन्तिम परीक्षामा पहिलो, दोस्रो स्थान हासिल गरेका कक्षामा कम सङ्ख्या भए पनि तिनले आवश्यक सक्रियता देखाएका छन्। शिक्षक वा शिक्षिका जुन भए पनि विद्यार्थीहरूमा कक्षा सहभागिताको मात्रामा फरक परेको छैन। शिक्षकले छात्राहरूलाई पालो दिने, बोल्न, सहभागी हुन प्रेरणा दिने अवस्थामा उनीहरूको सक्रियता थपिएको छ। लैङ्गिक भिन्नताले कक्षा अन्तरक्रियामा असर पुऱ्याएको देखिँदैन।

छलफलको विषय र अन्तरक्रिया

कक्षामा गराइने छलफलको विषयले पनि अन्तरक्रियामा विद्यार्थीको सक्रियतालाई प्रभावित गर्दछ। विद्यार्थीको रुचिका विषयमा छलफल गराइएको खण्डमा उनीहरूको सक्रियता बढी हुनु स्वाभाविक हो। निबन्धका पाठभन्दा कथा पाठमा, ऐतिहासिक सन्दर्भमा भन्दा समसामयिक विषयमा, कर्तव्य, नैतिकता, जिम्मेवारीभन्दा खानपिन, घुमफिरका विषयमा विद्यार्थीहरू बढी सक्रिय हुने भए तापनि छलफलको विषयभन्दा छलफलको तरिकाले प्रभाव पार्ने अनुभव शिक्षकहरूसँग रहेको छ। कक्षा कार्यकलापलाई रमाइलो किसिमले प्रस्तुत गरेमा, विषयलाई समसामयिक घटना, विद्यार्थीको अनुभव तथा सेरोफेरोसँग जोडेको खण्डमा विद्यार्थी सहभागिता बढ्ने विचार शिक्षकहरूको रहेको

छ। यसबाट विवेच्य विषयको प्रकृति कक्षा सहभागिताको प्रभावक भए पनि कक्षाकार्यकलापको विधि, तौरतरिका विषयको प्रकृतिभन्दा बढी महत्त्वपूर्ण हुने देखिन्छ।

शिक्षक व्यवहार र अन्तरक्रिया

शिक्षकका व्यवहारले विद्यार्थीको मनोवैज्ञानिक पक्षका साथै कक्षा अन्तरक्रियामा उनीहरूको सक्रियतालाई निर्धारण गर्दछ। कुमार (सन् २०१३, पृ. १३९) ले शिक्षक व्यवहारमा उसको व्यक्तित्व, अभिवृत्ति, प्रभुत्व, संवेदनशीलता, र सम्प्रेषणात्मक व्यवहारहरू समावेश हुने कुरा उल्लेख गरेका छन्। शिक्षक कक्षा कार्यकलापको प्रमुख योजनाकार, सञ्चालक, नियन्त्रक, निर्देशक पनि भएकाले उसका व्यवहारमा कक्षा अन्तरक्रियाका स्तर निर्धारण हुनु स्वाभाविक हो। अन्तरक्रियाका ढाँचा, तौरतरिका, तिनको समयसीमा निर्धारण शिक्षकबाटै हुन्छ। कक्षामा तोकिएको समयमा विषयलाई प्रस्तुत गर्न नसकेको जोड दिँदा शिक्षकको व्यवहार प्रभावकारी अन्तरक्रियाका लागि आधार बन्न सकेको छैन। कक्षा नियन्त्रण, विषयवस्तुलाई प्रस्तुत गर्नेतर्फ नै उनीहरू जोड दिन्छन्। शिक्षकलाई विद्यार्थीबाट सहयोग, कार्यमा समन्वय गर्छन् भने शिक्षकले एकप्रकारको वातावरण तयार गर्छन्। विद्यार्थीबाट असयोगी व्यवहार भएको खण्डमा अर्को प्रकारको व्यवहार देखाउनुपर्ने बाध्यता रहन्छ भन्ने शिक्षकहरूको धारणा रहेको छ।

विद्यार्थीका विविध क्षमता र अन्तरक्रिया

कक्षामा उच्च, मध्यम र निम्न गरी विभिन्न क्षमता रहेका विद्यार्थी हुन्छन्। यस किसिमको क्षमता अधिल्ला परीक्षाहरूमा प्राप्त गरेको नतिजा, विद्यार्थीको कार्यसम्पादनका आधारमा शिक्षक र विद्यालय प्रशासनद्वारा निर्धारण गरिएको हुन्छ। उच्च क्षमता भएका विद्यार्थी कक्षा अन्तरक्रियामा सक्रिय सहभागिता जनाउँछन् भन्ने मान्यता रहन्छ तर सहभागी शिक्षकहरू उक्त कुरामा सहमत देखिदैनन्। अन्तर्मुखी स्वभावको विद्यार्थी हेरेर, सुनेर बस्न रुचाउँछ। त्यस्ता विद्यार्थी तुलनात्मक रूपमा अनुशासित हुने भएकाले कक्षा निर्देशनलाई भने पालना गरेका हुन्छन् भन्ने विचार शिक्षकहरूको छ। अन्तरक्रियामा विद्यार्थीको सहभागिताको सहायक कारक विद्यार्थी क्षमता हो भने मुख्य कारक उनीहरूको स्वभाव रहेको अनुभव शिक्षकहरूको छ।

कक्षा वातावरण र अन्तरक्रिया

कक्षाकोठाको भौतिक र मनोवैज्ञानिक वातावरणले कक्षामा गरिने सबै अभ्यासात्मक कार्यकलापलाई प्रभाव पार्दछ। अवलोकन गरिएका कक्षाकोठाको वातावरण अन्तरक्रियाका लागि समान्य किसिमको देखिन्छ। विद्यार्थी सङ्ख्याका आधारमा कक्षाकोठाको आकार अनुकूल छैन। कक्षामा विद्यार्थीहरू अटेसमटेस भएर बसेका छन्। बेन्च डेस्कभन्दा अन्य फर्निचरको व्यवस्था छैन। हावा, प्रकाश, तापक्रमका लागि अतिरिक्त व्यवस्थापन देखिदैन। विद्यार्थीमा कोठामा बसेर अभ्यास गर्ने र छलफल गर्ने वातावरण नभएको अनुभव गर्न सकिन्छ। शिक्षकहरूबाट कक्षा वातावरणलाई सकारात्मक राख्न रमाइला प्रसङ्गको प्रयोग, विद्यार्थी बसाइमा हेरफेर, कक्षा विषयान्तर बन्नेमा सजग, भाषिक तथा साङ्केतिक कार्यहरू गरिएको छ। आपसी सहयोग, मिलेर समस्याको समाधानका कार्यहरू भने गराएको देखिएन। सहभागी शिक्षकहरूले कक्षामा सकारात्मक वातावरण निर्माण नहुनामा केही उदण्ड विद्यार्थी र कमजोर भौतिक अवस्था रहेको विचार प्रस्तुत गरेका छन्।

प्रस्तुत अध्ययनमा माध्यमिक तहको नेपाली विषय शिक्षण सिकाइमा शिक्षक विद्यार्थी, विद्यार्थी विद्यार्थीविच विभिन्न ढाँचाका अन्तरक्रिया गराइएको छ। उल्लिखित ढाँचाका अन्तरक्रिया गराउने क्रममा शिक्षक र विद्यार्थी कथनको असन्तुलित अनुपात, सुनाइ सिपमुखी अन्तरक्रिया, विद्यार्थी सहभागिता कमजोर, अन्तरक्रियामा कम सहयोग, अन्तरक्रियामा शिक्षकको नियन्त्रण, विषयकेन्द्री अन्तरक्रिया, सहपाठी अन्तरक्रियामा वेवास्ता प्रवृत्तिहरू रहेका छन्। कक्षा अन्तरक्रियामा आपसी सम्बन्ध, बसाइको व्यवस्था, कक्षा अनुशासन, विद्यार्थीका विविध क्षमताको उपयोग, लैङ्गिक भिन्नता, पारिवारिक आर्थिक, भाषिक पृष्ठभूमि, शिक्षकका व्यवहार, विद्यार्थी अनुशासन, विद्यार्थीका स्वभावका आधारमा अन्तरक्रिया गराइएको छैन। समग्रमा कक्षा अन्तरक्रियाबाट विद्यार्थीमा भाषिक संज्ञानात्मक पक्षको निर्माण हुने अवस्था कमजोर देखिन्छ। भाषा सिकाइमा सामाजिक सांस्कृतिक पक्षको प्रभावलाई सही किसिमले उपयोग गर्न सकिएको खण्डमा सही अन्तरक्रिया भई भाषा सिकाइ सबल हुने देखिन्छ।

निष्कर्ष

प्रस्तुत अध्ययन माध्यमिक तहमा नेपाली भाषा शिक्षणमा प्रयोग गरिएका अन्तरक्रियाका ढाँचा तथा प्रवृत्ति र तिनको उपयुक्तता मूल्याङ्कनमा आधारित छ। यसका लागि कक्षा अवलोकन र शिक्षकहरूसँग गहन अन्तर्वार्ताबाट आवश्यक तथ्याङ्कको सङ्कलन गरिएको छ। सङ्कलित सूचनालाई कक्षा अन्तरक्रिया विश्लेषण श्रेणी पद्धति र सामाजिक सांस्कृतिक निर्माणवादी मान्यताका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ। यसका आधारमा माध्यमिक तहको नेपाली विषयको सिकाइका क्रममा उपयोग गरिएका अन्तरक्रिया विभिन्न ढाँचा, प्रवृत्ति र तिनको उपयुक्तताका सम्बन्धमा छलफल गरी निष्कर्षको पहिल्याइएको छ। शिक्षकहरूले कक्षामा अन्तरक्रियाका विभिन्न ढाँचाहरूको प्रयोग गरेका छन्। कक्षा अन्तरक्रियाका लागि पूर्वयोजना बनाइएको छैन। समूह, एकल, युगल कार्य, प्रश्नको प्रयोगबाट अन्तरक्रिया गराइए पनि ती योजनाबद्ध नभई विषयको प्रस्तुतीकरणका सन्दर्भअनुसार गराइएको छ। शिक्षक विद्यार्थीको कथनमा असमानता रहनु र कक्षामा शिक्षक हावी हुनु, विषयकेन्द्री अन्तरक्रिया हुनु प्रवृत्तिगत कमजोरी देखिएका छन्। सिपमा आधारित अन्तरक्रियाप्रति ख्याल नपुऱ्याई गरिएका अन्तरक्रियाले व्यवस्थित भाषा सिकाइ हुने कुरामा सन्देह गर्ने अवस्था छ। कक्षा कार्यकलापमा विद्यार्थीका भाषिक, पारिवारिक, आर्थिक, क्षमतागत पक्षहरूको प्रभावलाई बुझिएको छैन। कक्षाको वातावरण, विद्यार्थीका विविध मनोभाव, चरित्र, व्यवहारलाई सीमित ख्याल पुऱ्याइएको छ। यस आधारमा नेपाली भाषा शिक्षणमा गरिएका अन्तरक्रियाको स्तर निम्न-मध्यम रहेको निष्कर्ष निस्कन्छ। क्लासका आधारमा गरिएको विश्लेषण अनुसार कक्षा अन्तरक्रियामा विद्यार्थीलाई भावनात्मक सहयोग, कक्षा व्यवस्थापन, शैक्षणिक सहयोगको अवस्था पनि मध्यम-निम्न देखिएको छ। विद्यार्थीका सामाजिक सांस्कृतिक अवस्थाहरूका आधारमा विद्यार्थीमा भाषिक ज्ञानसिपको निर्माण हुने अवस्था सामान्य किसिमको छ।

कक्षामा भौतिक र मनोवैज्ञानिक वातावरणको निर्माण गरी शिक्षण गर्न आवश्यक देखिन्छ। कक्षामा शिक्षक विद्यार्थीका विच बलियो तथा निकटस्थ सम्बन्ध निर्माण, भाषिक सिपमूलक अन्तरक्रियाको आयोजना, अन्तरक्रियाका लागि योजना, भावनात्मक सहयोग, कक्षा व्यवस्थापन र शैक्षणिक निर्देशन उपलब्ध गराई विद्यार्थीका सामाजिक सांस्कृतिक पक्षहरूले पार्ने प्रभाव ख्याल गरी कक्षा अन्तरक्रिया गराउन सकिएको खण्डमा नेपाली भाषा सिकाइको विद्यमान अवस्थामा सुधार तथा प्रभावकारिता थपिने निश्चित छ।

सन्दर्भसामग्री

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०५०), *नेपाली भाषा शिक्षण* (तेस्रो संस्क.), काठमाडौं : कुञ्जल प्रकाशन ।
- कुमार, दिनेश (सन् २०१३), फ्लेन्डरकी अन्तःक्रिया विश्लेषण प्रणाली, सम्पा. कुलबिन्दर पाल, *शैक्षिक तकनीकी*, लभली प्रोफेसनल युनिभर्सिटी, लक्ष्मी पब्लिकेसन ।
- भट्टराई, रामप्रसाद (२०७९, पुस ७), *भाषिक दर्शन र भाषा शिक्षणमा रहेको रहस्योद्घाटन*, भिडियो फाइल । <https://www.youtube.com/watch?v=imHwSoZFL9s>
- Allwright, R. L. (1984). The importance of interaction in classroom language learning. *Applied Linguistics*, 5(2), 156–171. <https://doi.org/10.1093/applin/5.2.156>
- Odiri Amatari, V. (2015). The instructional process: A review of Flanders' interaction analysis in a classroom setting. *International Journal of Secondary Education*, 3(5), 43. <https://doi.org/10.11648/j.ijsedu.20150305.11>
- Angouri, J. (2010). Quantitative, qualitative or both? combining methods in linguistic research. In L. Litosseliti (Ed), *Research Methods in Linguistics*, pp. 29-48, Continuum International Publishing Group.
- Brown, H. D., Lee, H. (2015). *Teaching by principles: An interactive approach to language pedagogy* (4th ed.). Pearson.
- Cardenas, F. L. (2013). *Teacher talking time vs, students talking time: Fostering speaking in the EFL classroom* [Unpublished master thesis]. Universidad Astrial de Chile.
- Elliott, S. N., Kratochwill, T. R., Littlefield Cook, J. & Travers, J. (2000). *Educational psychology: Effective teaching, effective learning* (3rd ed.). McGraw-Hill College.
- Evertsen, C., Storksen, I. & Kucirkova, N. (2022). Professionals' perceptions of the classroom assessment scoring system as a structure for professional community and development. *European Early Childhood Education Research Journal*, Routledge. <https://doi.org/10.1080/1350293X.2022.2031245>
- Flanders, N. A. (1966). *Interaction analysis in the classroom: A manual for observers*. School of Education, University of Michigan.
- Flanders, N. A. (1970). *Analyzing teacher behaviour*. Adssion-wesly Publishing company.
- Galegane, G. (2015). *A Study of student-lecture interaction in communication and study skills classes at the University of Botswana* [Unpublished doctoral dissertation]. Univeraity of York.
- Hagelin J. (2016). *A study on teacher & student talk in an EFL classroom* [Unpublished master thesis], Free University Berlin.
- Hammond, L. (2006). *Powerful teacher education: Lessons from exemplary programmes*. Jossey Bass.

- Hamre, B. K., Goffin, S. G. & Draft-Sayre, M. (2009). *Classroom assessment scoring system (CLASS) Implementation guide*. Teachstone.
- Johnson, D. M. (1992). *Approaches to research in second language learning*. Longman.
- Mentari, D. (2018). *An analysis of teachers' questioning strategies during the classroom interaction* [Unpublished Master Thesis]. Makassar Muhammadiyah University.
- Ncube, C. (2015). *A Study of classroom interaction in an English second language class in five selected schools in the Libode Education District: South Africa* [Unpublished DLIT et Phil dissertation]. University of Fort Hare.
- Pianta, R. C., La Paro, K. M., & Hamre, B. K. (2008). *Classroom assessment scoring System™: Manual K-3*. Paul H Brookes Publishing.
- Qashoa, S. H. (2013). Effects of teacher question types and syntactic structure on EFL classroom interaction. *The International Journal of Social Sciences*, 7(1), 52-62.
- Rands, M. L. & Gansemer-Topf, A. M. (2017). The room itself is active: How classroom design impacts student engagement. *Journal of Learning Spaces*, 6(1), 26-30.
- Rustandi, A. & Mubarak, A. H. (2017). Analysis of IRF (initiation-response-feedback) on classroom interaction in EFL speaking class, *Journal of English Education, Literature and Culture*, 2(1), 239-250. <http://dx.doi.org/10.30659/e.2.1.239-250>
- Scrivener, J. (2005). *Learning teaching* (Vol. 2). Macmillan.
- Shulman, L. S. (1986). Those who understand: Knowledge growth in teaching. *educational researcher*, 15(2), 4-14. <https://doi.org/10.3102/0013189x015002004>
- Smith, E. C. (1976). *A latitudinal study of pre-service instruction in Flanders' interaction analysis categories* [Unpublished doctoral dissertation]. Arizona State University.
- Stern, H. H. (1983). *Fundamental concepts of language teaching*. Oxford University press.
- Tsui, A. (2001). Classroom interaction. In R. Carter and D. Nunan (Eds.), *The Cambridge guide to teaching English to Speakers of Other Languages*, 120-125, Cambridge University Press.
- Vygotsky, L. S. (1978). *Mind and society: The development of higher mental processes*. Harvard University Press.